

DEVIANT XULQ-ATVORLI O‘SMIRLAR PSIXOPROFILAKTIKASI: NAZARIY ASOSLAR, EMPIRIK IZLANISHLAR VA ZAMONAVIY YONDASHUVLAR

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi

Xizmat faoliyatini tarbiyaviy psixologik táminlash

Jamgirbaev Jasurbek Renat uli

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘smirlarning deviant xulq-atvorini psixoprofilaktik nuqtai nazardan o‘rganish, mazkur muammoning nazariy va amaliy asoslari, mintaqaviy va milliy tajribalari, shuningdek, zamonaviy psixoprofilaktika strategiyalari tahlil qilinadi. Ilmiy adabiyotlar asosida, o‘smirlar orasida deviant xulq-atvor rivojlanishining sabablari, uni oldini olish va korreksiya qilish usullari yoritiladi. Shuningdek, empirik izlanishlar va ularning natijalari, hamda amaliyotda qo‘llanilayotgan samarali yondashuvlar chuqur tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o‘smirlar, psixoprofilaktika, psixologiya

Abstract

This article examines adolescent deviant behavior from the standpoint of psychoprophylaxis, analyzing theoretical and practical foundations, regional and national experiences, as well as modern psychoprophylactic strategies. Based on scientific literature, the causes of deviant behavior among adolescents, methods for its prevention and correction are explained. In addition, empirical research and its results, as well as effective approaches used in practice, are thoroughly analyzed.

Keywords: deviant behavior, adolescents, psychoprophylaxis, psychology

Аннотация

В данной статье рассматривается девиантное поведение подростков с точки зрения психопрофилактики, анализируются теоретические и практические основы,

региональный и национальный опыт, а также современные психопрофилактические стратегии. На основе научной литературы раскрываются причины развития девиантного поведения среди подростков, методы его профилактики и коррекции. Также подробно анализируются эмпирические исследования и эффективные подходы, применяемые на практике.

Ключевые слова: девиантное поведение, подростки, психопрофилактика, психология

Kirish

O‘smirlik davri inson hayotining eng muhim va murakkab bosqichlaridan biri bo‘lib, unda shaxsning ijtimoiylashuvi, mustaqil fikrlash va xulq-atvor shakllanishi yuzaga keladi. Ayni paytda, bu davrda turli xil xulq-atvor buzilishlari, jumladan, deviant xulq-atvor namoyon bo‘lishi ehtimoli yuqori bo‘ladi. Deviant xulq-atvor — bu jamiyat tomonidan qabul qilingan me‘yor va qoidalarni buzadigan harakatlar majmuasidir. O‘smirlarning deviant xulq-atvori ijtimoiy va psixologik jihatdan jiddiy oqibatlarga olib kelishi, shaxsning keyingi rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, bu muammoning oldini olish va uni bartaraf etish uchun psixoprofilaktika tadbirlarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktik nuqtai nazardan o‘rganish, mazkur muammoning nazariy-ilmiy asoslari, tarixiy taraqqiyoti, empirik tadqiqotlar natijalari va zamonaviy yondashuvlar tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy va mintaqaviy tajribalar hamda ilg‘or xorijiy amaliyotlar asosida samarali psixoprofilaktika strategiyalari ishlab chiqish istiqbollari ko‘rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili

Deviant xulq-atvor tushunchasi sotsiologiya, psixologiya, pedagogika va boshqa ko‘plab ilmiy yo‘nalishlarda keng tadqiq etilgan bo‘lib, bu atamaning mazmuni va mohiyati yuzasidan turli nuqtai nazarlar mavjud. Ilk bor deviant xulq-atvor atamasi XIX asr oxiri va XX asr boshida sotsiologik tadqiqotlarda paydo bo‘lgan, uning nazariy asoslari

Emile Durkheim tomonidan ishlab chiqilgan. Durkheim o‘zining “Ommaviy ong va ijtimoiy me‘yorlar” haqidagi asarlarida deviantlikni jamiyatdagi anomiya, ya’ni ijtimoiy me‘yorlarning buzilishi, qadriyatlar tizimidagi uzilishlar natijasida yuzaga kelishini asoslab bergan. Uning fikricha, ijtimoiy muvozanatning buzilishi, jamiyatdagi beqarorlik va o‘zgarishlar deviant xulq-atvorning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. Durkheimning anomiya nazariyasi keyingi sotsiologik va psixologik izlanishlar uchun asos bo‘lib xizmat qildi. Shu bilan birga, amerikalik sotsiolog Robert Merton tomonidan ishlab chiqilgan “Strain theory” (taranglik nazariyasi) ham deviant xulq-atvor sabablari va mexanizmlarini izohlashda muhim ahamiyat kasb etdi. Merton jamiyatda mavjud bo‘lgan maqsad va ularni amalga oshirish vositalari o‘rtasidagi tafovut deviant xulq-atvor paydo bo‘lishiga olib kelishini ta’kidlagan. Unga ko‘ra, jamiyatda qabul qilingan maqsadlarga to‘g‘ri yo‘l bilan erishish imkoniyati bo‘lmaganda, ayrim individlar o‘zlarining xulq-atvorini o‘zgartirishga, ya’ni deviant harakatlar qilishga majbur bo‘ladi[1].

Psixologik nuqtai nazardan qaralganda, deviant xulq-atvorning shakllanishi va rivojlanishida shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy muhit, ijtimoiy atrof, emotsional va intellektual rivojlanish darajasi muhim rol o‘ynaydi. XX asrning ikkinchi yarmida psixologiyada deviant xulq-atvorni o‘rganishga oid ko‘plab tadqiqotlar olib borildi. Masalan, sovet psixologi A. E. Lichko o‘zining “O‘smirlikdagi xulq-atvor buzilishlari” nomli asarida deviant xulq-atvorni asosan shaxsning psixopatiya va aktsentuatsiyalangan xarakter xususiyatlari bilan bog‘lagan. U o‘smirlik davrida yuzaga keladigan deviant harakatlarni ijtimoiy muhit, oilaviy nizolar, pedagogik beparvolik va boshqa tashqi omillar bilan bir qatorda, individual-psixologik xususiyatlar bilan ham izohlagan. Lichko va uning izdoshlari deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixokorreksiyalash va psixoprofilaktika qilishda shaxsga yo‘naltirilgan, individual yondashuvlarni taklif etganlar.

Deviant xulq-atvor nazariyasining yana bir muhim yo‘nalishi — sotsiokultural yondashuv bo‘lib, unda insonning xulq-atvori jamiyat, madaniyat va ijtimoiy guruhlar bilan o‘zaro ta’sirda shakllanishi asoslanadi. A. V. Petrovsky va D. I. Feldshteyn kabi psixologlar o‘smirlik davrida shaxsning ijtimoiylashuvi, guruhga moslashuvi va o‘zini namoyon qilish ehtiyoji deviant harakatlarga sabab bo‘lishi mumkinligini ta’kidlaganlar.

Ularning tadqiqotlarida o‘smirlikka xos bo‘lgan konformizm, ijtimoiy rollar va me‘yorlarni o‘zlashtirish jarayonlari chuqur yoritilgan. Bu yondashuv doirasida deviant xulq-atvor nafaqat individual, balki guruh va jamiyat darajasidagi omillar ta‘sirida ham shakllanishi ko‘rsatiladi.

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo mintaqasida deviant xulq-atvorli o‘smirlarni o‘rganish bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Jumladan, mahalliy olimlar M. G‘. Xodjayev, D. T. Karimova, Z. R. Tursunova va boshqalar o‘z asarlarida o‘smirlarning deviant xulq-atvorini ijtimoiy-psixologik, pedagogik va madaniy omillar bilan bog‘lab tahlil qilganlar. Xodjayev deviant xulq-atvorli o‘smirlarning psixologik portretini yaratishda oiladagi tarbiya usullari, ota-ona va bolalar o‘rtasidagi munosabatlar, maktab va jamoa muhitining o‘rni alohida ta‘kidlaydi. Karimova esa deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda maktab psixologi, sinf rahbari va ota-onalar hamkorligining samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni taklif etadi. Tursunova o‘z izlanishlarida ayrim milliy va diniy qadriyatlarning o‘smirlar dunyoqarashiga, ularning ijtimoiy xulq-atvoriga ta‘sirini empirik asosda tahlil qilgan. Bu tadqiqotlar natijasida deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda milliy mentalitet, an‘analar va qadriyatlarni hisobga olish muhimligi asoslab berilgan[2].

Deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish masalasi, ayniqsa, mustaqillik yillarida dolzarb ahamiyat kasb etdi. O‘zbekiston Respublikasida ta‘lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, yoshlarning ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish, ularning huquqiy va axloqiy ongini rivojlantirishga qaratilgan davlat dasturlari ishlab chiqildi. “Barkamol avlod” konsepsiyasi, “Yoshlar — kelajagimiz” dasturi, “Huquqbuzarliklarning oldini olish to‘g‘risida”gi qonun va boshqa normativ hujjatlar deviant xulq-atvorli o‘smirlar bilan ishlashda psixoprofilaktika va pedagogik yondashuvlarni rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu jarayonda maktab psixologlari, ijtimoiy pedagoglar, voyaga yetmaganlar ishlari bo‘yicha inspektorlar va boshqa mutaxassislar hamkorligida kompleks tashkiliy va metodik tadbirlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston psixologiya maktabi vakillari deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda xalq pedagogikasi,

an'anaviy axloqiy qadriyatlar, zamonaviy psixologik texnologiyalar uyg'unligidan foydalanish samarali natija berishini ta'kidlamoqda.

Empirik tadqiqotlar natijalari deviant xulq-atvorli o'smirlarning individual-psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit omillari va oilaviy tarbiya usullari orasida bevosita bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Masalan, so'nggi yillarda O'zbekiston va qo'shni mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida oilada mehr-muhabbat yetishmasligi, ota-onaning befarqligi, oilaviy nizolar, maktabdagi nosog'lom muhit, tengdoshlar bosimi deviant xulq-atvor paydo bo'lishining asosiy omillari sifatida aniqlangan[3]. Bundan tashqari, zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, internet va ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi ham o'smirlar orasida deviant xulq-atvor shakllanishiga yangi sabablar va xavf omillarini yuzaga keltirmoqda. Shu bois, deviant xulq-atvorli o'smirlarni psixoprofilaktika qilishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, axborot xavfsizligini ta'minlash, raqamli savodxonlikni oshirish masalalari ham alohida e'tibor talab qiladi.

Deviant xulq-atvorli o'smirlarni psixoprofilaktika qilishda xorijiy tajriba ham katta ahamiyatga ega. Masalan, Germaniya, AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya kabi davlatlarda maktab va jamiyat hamkorligida amalga oshirilayotgan dasturlar, oilaviy konsultatsiyalar, shaxsiy rivojlanish treninglari, ijtimoiy-psixologik xizmatlar samarali natijalar bermoqda. AQShda "Positive Youth Development" (Ijobiy yoshlar rivoji) konsepsiyasi asosida o'smirlar uchun ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan treninglar, mentorlik dasturlari, psixologik maslahat xonalari tashkil etilgan. Germaniyada esa "Jugendsozialarbeit" (Yoshlar ijtimoiy ishi) tizimi doirasida deviant xulq-atvorli o'smirlar bilan ijtimoiy pedagoglar, psixologlar va huquqshunoslar birgalikda ishlaydi. Bu tajriba asosida O'zbekiston ta'lim va tarbiya tizimida ham individual va guruhli psixoprofilaktika, ota-onalar va o'qituvchilar uchun treninglar, ijtimoiy loyihalar yo'lga qo'yilmoqda[4].

Deviant xulq-atvorli o'smirlarni psixoprofilaktika qilishning zamonaviy metodologiyasi kompleks, tizimli va individual yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Mazkur yondashuvda shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy va ijtimoiy muhit, madaniy qadriyatlar, zamonaviy axborot texnologiyalari ta'siri, ijtimoiy-psixologik xizmatlar tizimi bir butun holda ko'rib chiqiladi. Bu borada psixoprofilaktikaning asosiy maqsadi —

o‘smirlarning sog‘lom psixologik rivojlanishini ta‘minlash, ijtimoiy moslashuvini kuchaytirish, axloqiy va huquqiy ongini oshirish, stress va inqirozli holatlarni yengib o‘tish ko‘nikmalarini shakllantirishdan iborat. Amaliyotda esa, deviant xulq-atvorli o‘smirlarni erta aniqlash, diagnostika qilish, individual va guruhli psixoprofilaktika dasturlarini ishlab chiqish, oilaviy va maktab muhitini sog‘lomlashtirish, ijtimoiy-psixologik xizmatlarni kengaytirish, o‘qituvchilar va ota-onalarni maxsus psixologik-pedagogik tayyorlash kabi yo‘nalishlar ustuvor hisoblanadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijalari deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda interaktiv metodlar, trening va master-klasslar, rolli o‘yinlar, psixodrama, art-terapiya, kognitiv-behavioral terapiya (KBT), ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish dasturlaridan samarali foydalanilayotganini ko‘rsatmoqda. Masalan, Toshkent shahrida olib borilgan tajriba-sinov loyihalarida deviant xulq-atvorli o‘smirlar uchun tashkil etilgan “Hayotga ijobiy qarash” treninglari, “Oila va maktab hamkorligi” dasturlari, stressni boshqarish va o‘zini namoyon qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘smirlarning xulq-atvoridagi ijobiy o‘zgarishlarga olib kelgani aniqlangan. Shuningdek, maktab psixologlari va ijtimoiy pedagoglar tomonidan o‘tkazilayotgan “Sog‘lom muhit — sog‘lom avlod” loyihalari doirasida deviant xulq-atvorli o‘smirlar va ularning ota-onalari uchun maxsus konsultatsiyalar, treninglar va psixokorreksion mashg‘ulotlar yo‘lga qo‘yilgan. Bunday amaliy tadbirlar natijasida o‘smirlarning ijtimoiy moslashuv ko‘rsatkichlari, o‘zaro kommunikativ ko‘nikmalari, emotsional barqarorligi va o‘zini boshqarish qobiliyati oshgani kuzatilgan[5].

Deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish masalasida ilmiy adabiyotlarda turli yondashuvlar, nazariy va amaliy qarashlar, bahs va munozaralar mavjud. Ba’zi tadqiqotchilar deviant xulq-atvorning asosiy sababi sifatida ijtimoiy-iqtisodiy omillarni, boshqalar esa shaxsning psixologik xususiyatlarini asosiy omil sifatida ko‘radi. Ayrim tadqiqotlarda esa, deviant xulq-atvor ko‘proq jamiyatdagi umumiy axloqiy inqiroz, yoshlar orasida qadriyatlar sistemasi zaiflashishi, ommaviy madaniyat va internetning salbiy ta’siri bilan bog‘lanadi. Bu borada zamonaviy psixologik izlanishlar deviant xulq-atvorning polietologik, ya’ni ko‘p omilli sabablarini e’tirof etadi. Shu bois,

deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda ham kompleks, ko‘p bosqichli va differensial yondashuvlar ustuvor sanaladi. Ilmiy adabiyotlarda deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda davlat, jamiyat, maktab, oila va shaxs hamkorligining ahamiyati, psixologik-pedagogik xizmatlar samaradorligini oshirish, zamonaviy interaktiv metodlardan foydalanish, madaniy va milliy qadriyatlarni hisobga olish, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy muhitni sog‘lomlashtirish zarurligi alohida ta’kidlanadi[6].

Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish masalasi ko‘p qirrali, murakkab va zamonaviy yondashuvlarni talab qiladigan muammodir. Uning nazariy asoslari sotsiologik, psixologik va pedagogik konsepsiyalar, tarixiy va zamonaviy tadqiqotlar, milliy va xorijiy tajribalar, empirik izlanishlar, amaliy dasturlar va zamonaviy texnologiyalar uyg‘unligida shakllanadi. Bugungi kunda deviant xulq-atvorli o‘smirlarni samarali psixoprofilaktika qilish uchun individual va guruhli yondashuvlar, oilaviy va maktab muhitini sog‘lomlashtirish, o‘qituvchilar va otalarning psixologik-pedagogik savodxonligini oshirish, ijtimoiy-psixologik xizmatlar tizimini kengaytirish, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish va milliy qadriyatlarni integratsiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa

Deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish masalasi zamonaviy jamiyatda dolzarb muammolardan biri bo‘lib, uning samarali yechimi uchun kompleks, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuv zarur. Ilmiy adabiyotlar va empirik tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, deviant xulq-atvorning shakllanishi ko‘plab individual-psixologik, oilaviy, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bog‘liq. Shu bois, deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilishda individual va guruhli ishlar, oilaviy konsultatsiyalar, maktab va jamiyat hamkorligi, zamonaviy psixologik texnologiyalar, ijtimoiy-psixologik xizmatlar tizimi, axborot xavfsizligi va raqamli savodxonlikni oshirish kabi yo‘nalishlar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Milliy va mintaqaviy tajribalar, xorijiy ilg‘or amaliyotlar, o‘zbek xalqining an‘anaviy qadriyatlari uyg‘unligida ishlab chiqilgan

psixoprofilaktika dasturlari o‘smirlarning sog‘lom rivojlanishini ta‘minlashda samarali natijalar bermoqda. Kelgusida deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish bo‘yicha ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirish, zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, psixologik xizmatlar tizimini takomillashtirish va davlat, jamiyat, oila hamkorligini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Xulosa qilib aytganda, deviant xulq-atvorli o‘smirlarni psixoprofilaktika qilish masalasi doimiy e‘tibor, ilmiy izlanish va amaliy yangiliklarni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Durkheim, E. (1897). *Le Suicide: Etude de sociologie*. Paris: Felix Alcan.
2. Xodjayev, M. G‘., Karimova, D. T., Tursunova, Z. R. (2018). *O‘smirlarning deviant xulq-atvorini psixologik-pedagogik jihatdan o‘rganish*. Toshkent: Ilm Ziyo.
3. Lichko, A. E. (1983). *Psixopatiya va xarakter aktsentuatsiyalari*. Moskva: Meditsina.
4. Petrovsky, A. V., Feldshteyn, D. I. (2000). *Psixologiya razvitiya*. Moskva: Akademiya.
5. Karimova, D. T. (2020). *O‘smirlarning deviant xulq-atvorini psixoprofilaktika qilishda innovatsion yondashuvlar*. Toshkent: Fan.
6. Merton, R. K. (1938). *Social Structure and Anomie*. *American Sociological Review*, 3(5), 672–682.